

Užareno sunce

Hrvatska, Srbija, Kosovo, Albanija, Crna Gora, Bosna (15-29. travnja 2012)
Zagreb, Jasenovac, Sirogojno, Užice, Dečani, Prizren, Shkōder (Skadar), Cetinje,
Dubrovnik, Mostar, Konjic, Međugorje, Rijeka

Još uvijek, u srednjim tridesetima, često osjetim strah od toga da će me vlastita žudnja živu zapaliti. I kao da je mnogo gore nego što je bilo prije deset ili petnaest godina, iako je sada lakše podnosim. Područje žudnje proširilo se, dodajući nove nabore na koži, i nova mjesta za uvlačenje.

Zapravo se ne radi o opečenoj koži, već o tkivu koje se neprestano cijepa samo od sebe, posvuda. Baš me/se razdire. Ipak, sadomazohističko iskustvo, kakvo je već iskustvo života, ima jednu prednost – što duže traje, to je lakše prestati se batrgati i ostati miran s tim mesom koje se kida. Kad si miran, ta te bol zaboravi boljeti.

Bili smo na tom putu, ovaj put po Balkanu, nas dvadeset i sedmero: Poljaci, Šveđani, Slovenci, Srbi, Hrvati, Irci i jedan Englez. Dok sam, prolazeći kroz Tursku, Gruziju i Azerbajdžan, imala jači osjećaj grupne kohezije, sigurno zbog prostora koji je većini na slične načine bio stran, ovoga smo se puta nekako raspršili. Ne samo da smo se podijelili na one koji govore lokalni/-e jezik/-e i one kojima treba prevoditi, nego smo se i više osamili, svaki sa svojim setom fabriciranih sjećanja na nekoć zajednički prostor. A možda je stvar bila u tome da smo se sad već ponešto i poznavali, pa se nisam toliko koncentrirala na pokušaje definiranja zajedničkog terena i onih mjesta koja se podrazumijevaju.

Putovanje s grupom ljudi uvijek je i pitanje otvaranja i intimizama. Ja se otvaram po automatizmu, manje-više svima koji nisu sociopati. Međutim, od toga silnog prosipanja na kraju se često osjećaš kao da te netko zaboravio na jakom suncu, pa si malo “apšisao”, kako bi to baka Mira rekla, da se kojim slučajem ne taloži u urni.

Najteža mi je bila neprestana uronjenost u zvukove, šumove, glasove. I sad dok ovo pišem čujem pse i ptičice i aute i susjede. Ali ti zvukovi nemaju ništa sa mnom, ne obraćaju mi se i ne očekuju nikakvu reakciju od mene. Na putu je sve očekivalo moju reakciju, i sve je reagiralo na mene. Ta je neprestana uzajamna nadražnost izluđujuća. Nije moguće da svi na okupu jednostavno šutimo a da to ne bude nasilno prema nama, osim kad spavamo. Također, ne možeš se nikamo maknuti, iako se stalno mičeš i scenografija se neprestano transformira. Možda i jest problem u tome što vrlo brzo sve počinje sličiti na scenografiju, a ti postaješ loš dramaturg.

Smetao mi je taj osjećaj koji bi mi se ponekad javljao, i nisam sigurna kako da ga artikuliram. Prezirem poziciju “arbitra dobrog ukusa”, koji se prvenstveno bavi procjenjivanjem toga što drugi rade, koliko to dobro rade i što bi trebali popraviti. Naravno da je bez procesa prosuđivanja život nemoguć. Ali postoje ljudi koji se realiziraju kroz poziciju arbitra, to im je način samoaktualizacije, i to mi se gadi. Problem je u tome što te ovakvo putovanje natjera upravo u tu poziciju, postavlja te u neko intenzivno stanje odvajanja bitnog od nebitnog, zanimljivog od nezanimljivog, suvremenog od anakronog, sofisticiranog od banalnog.

I sad to stanje koje je, ipak, u svakodnevnom životu prekarne kulturne radnice limitirano uglavnom na tekst, na ovakvom putu postane sveobuhvatno, od hrane do lokomotiva, preko pletenih prsluka logorašica iz Jasenovca, ceste od Shködera do Cetinja, imaginiranih zvukova korčulanskih klesara u Mostaru.⁰¹ Posvuda hodaš kao živa estetska, moralna i politička vaga, iako se svim silama tome

01 “Kako izgledaju majstori klesari koji klešu i grade jedan grad izvan vremena i prostora? Moji mostarski prijatelji potražili su ih na Korčuli i

opireš. A i tkivo oko tebe zapravo se opire toj analitičnosti i tom sećiranju – ono ti se zapravo želi dati u svom totalitetu, međutim ti nemaš kapaciteta za to.

Odnosno, ti možda imaš, ali ja nemam. I onda se gubim kao zombi-procjenitelj, važući omjer cijene i kvalitete. Samo što se ne radi o kvaliteti, nego o tom užasnom pojmu “zanimljivog”. I sad čujem glas velikog šefa, švedskog tigra, kako smo ga zvali po marki kofera koju nosi, kako govori: destilirajte informacije, ne trebaju nam sva vaša iskustva, kao da se radi (pa i radi se) o trgovini iskustvima, o burzi doživljaja.

Ekspedicija je službeno počela javnim predstavljanjem projekta u zagrebačkom Pogonu. Govorio je i Željko Zorica Šiš, počevši s anegdotom o svojem prvom javnom nastupu. Pokazao je fotografiju dvogodišnjeg sebe i popratni novinski članak: “Dvije mu godine, a čita novine.” Željko Zorica Šiš preminuo je 5. rujna 2013, u 56. godini, godinu i četiri mjeseca nakon našeg povratka s balkanske ekspedicije. Kad o tome sad razmišljam, njegova mi se smrt čini dijelom te ekspedicije, onako kako iskustvo gubitka djeluje u svim vremenskim dimenzijama, ne ostavljajući ni prošlost pošteđenom. Ali gubitak se ipak prvenstveno oblikuje kroz buduće vrijeme – on se manifestira u vječnom uskraćivanju onoga što je moglo doći – mogućnosti novog susreta, zajedničkog umjetničkog projekta ili knjige za koju me, zadnji put kad smo se vidjeli, zamolio da napišem tekst. Taj tekst i dalje mogu napisati, ali tada bih ga pisala da bi ga on pročitao. Osjećaj gubitka uvijek je beskonačan, jer su zamišljene mogu-

digli su na noge sve što je u njihovom selu umelo držati dleto i bat u ruci. Dovedi su ih negde na izmaku pedesetih ili na samom početku šesdesetih. Bili su skromni, ljubazni i prijatni, a posao su obavljali pobožno, gotovo liturgijski: njihova zvonka, horska liturgija klesanja trajala je s manjim prekidima punih pet godina.” Bogdan Bogdanović, “Mostarski grad mrtvih”, <http://tacno.net/kultura/bogdan-bogdanovic-mostarski-grad-mrtvih/>. Hvala Ronaldu Panzi koji me uputio na ovaj tekst, ali mu hvala još i više zbog najboljeg “turističkog” vodstva gradom kojem sam ikad prisustvovala.

ćnosti budućnosti beskonačne. I zato preranom smrću nekoga koga smo voljeli gubimo više od onoga što smo mogli dobiti da je ostao živ.

Šiš je spomenuo još nešto – prisjećajući se prve ekspedicije projekta *Corners of Europe*, one na krajnji sjever nordijskih zemalja, spomenuo je narod Sami. Za njih je sve ono što nije praktično korisno za opstanak na neki način ružno. Pogled na planine je ružan, jer se s njima ništa ne može, jer “nema umjetnosti u osnovnom paketu za preživljavanje” Sami naroda. Nisam sigurna da je Šiševa interpretacija odnosa prema umjetnosti sasvim točna – vjerojatno je prije riječ o dubokoj povezanosti umjetnosti i života, odnosno o nepostojanju zapadnog koncepta autonomnosti umjetnosti. S jedne strane, to zvuči zastrašujuće – što bi nas drugo moglo činiti ljudima od naše sposobnosti nesvrhovitog rada, stvaranja stvaranja radi, mišljenja mišljenja radi. A opet, zavodljiva je ta sposobnost Samija da povežu tako čvrsto pojam lijepog i uporabnog. Trebalo bi samo biti krajnje oprezan prema njegovim mogućim suvremenim zloupotrebama – prema ideji da bez neposredne koristi umjetnosti nema ni njezinog financiranja.

Kao i Dragan Živadinov, koji nas je ranije tog dana vodio kroz Muzej suvremene umjetnosti u Zagrebu, prepričavajući nam svoju idiosinkratičnu interpretaciju povijesti 20. stoljeća podijeljenu na konstruktivizam, neokonstruktivizam i retrokonstruktivizam, i Šiš je bio karizmatična osoba, netko oko čije se orbite kruži. Međutim, za razliku od Živadinova, Šiševa se karizma uvijek sastojala od drugih ljudi i od njegovog interesa za njih. Drugim riječima, on je bio karizmatičan zato što je bio duboko zainteresiran za druge, a drugi su tvorili tkivo njegove karizmatičnosti. Uvijek sam bila zainteresiranija za taj tip privlačenja pažnje od onog koji na druge projicira vlastitu genijalnost, odnosno kojem drugi služe uglavnom kao svjedoci.

* * *

Na putu prema prvom prenoćištu u Sirogojnom blizu Užica, u zapadnoj Srbiji, stali smo u Memorijalnom centru Jasenovac. Egzekucije u Jasenovcu provedene su ručno, posebnim alatima: kamom, maljem, sjekirom, škarama ili čekićem. Postojale su i peći za “pečenje cigle i zatočenika”, kako je pisalo na kamenoj legendi uz mapu Jasenovca. Pogrešno sam pretpostavljala da je i u Jasenovcu vrijedilo ono što je vrijedilo za njemačke logore u Drugom svjetskom ratu – dakle da je usmrćivanje bilo maksimalno mehanizirano, odnosno industrijalizirano, te da nije postojao fizički kontakt između ubojice i ubijenog u trenutku smrti. Upravo suprotno onome što sam vjerovala, oko 80 tisuća ljudi moglo je osjetiti toplo ljudsko tijelo svog ubojice iz neposredne blizine.⁰²

Još je jedan izložak ondje nastao “ručnim radom”, ali u posve drugačije svrhe. Radilo se o smečkastom vunenom prsluku koji je isplela zatočenica Atifa Lipničević za zatočenicu Marijanu Krvarić. Dok je Atifa umrla od tuberkuloze u Staroj Gradiški 1944, Marijana je otišla iz logora razmjenom.

Knjiga A4 formata u koju su upisana imena ubijenih debela je kojih 15 centimetara.

* * *

U Sirogojnom smo dvije noći proveli u “muzeju na otvorenom”, odnosno u kolibama koje su u dijelovima dopremljene s raznih strana Zlatibora i ponovo sastavljene na površini od 15 hektara, osigurava-

02 Kažu mi da bih trebala sramiti vlastitog iznenađenja nad idejom logorske manufakture, da zvučim kao naivna i površna šlampavica kada tako nešto napišem. Međutim, u trenutku posjete Jasenovcu (ili nekom drugom sličnom mjestu) informacija počinje operirati na tjelesnoj razini, postajete donekle fizički svjesni specifičnosti situacije klanja. Teško je biti neprestano osjetilno svjestan takvih intenziteta. Mislim da je važno zabilježiti koliko zaboravljamo, i da detalji klanja u tome nisu nužno iznimka.

jući odgovarajuće kulise za *re-enactment* devetnaestostoljetnog života. Zaposlenici muzeja “izvode” svakodnevnicu onog doba, izrađujući glinene posude, kujući potkove ili pekući kruh, prema potrebi (i u skladu s radnim vremenom) obučeni u tradicionalnu nošnju.

Život u dinarskoj regiji u to vrijeme bio je organiziran kolektivno i zahtijevao je konstrukciju nekoliko različitih zgrada sa specijaliziranim funkcijama.⁰³ Svaka je obitelj spavala odvojeno, ali život je bio zajednički pothvat, gdje je većina aktivnosti provedena u grupi, temeljem jasnih rodni podjela. Postojale su tako mljekare, gdje su se čuvali sir, kajmak i slični proizvodi, kolibe u kojima se pravila rakija, sušilo voće, pohranjivale žitarice, pravile košare ...

Kolibe su niskog stropa i dovratka o koji udarate glavom ako ste prosječne visine, ali je važno sjetiti se da taj osjećaj skučenosti vjerojatno pripada i našim današnjim tijelima, jer su ona, devetnaestostoljetna, bila nešto niža, čak i na Dinaridima. Ipak, performirana autentičnost kombinirana je sa znatnim ustupcima udobnosti – u malene kolibe stisnute su i grijane kupaonice.

Nisam sasvim sigurna radi li se o istoj vrsti nelagode koja mi se javlja kad promatram iluzionističke pokušaje rekonstrukcije građanskog života na sceni, ali bizarno je promatrati ljude čiji je svakodnevni posao od 9 do 5 da se pretvaraju da žive u 19. stoljeću. U tome, naravno, nema ničega novog, historijske rekonstrukcije bile su popularne još i u rimsko doba, iako su se tad koncentrirale na izvođenje slavni bitki, a ne na tako trivijalne stvari kao što je svakodnevni život. Možda nije riječ toliko o izvođenju 19-stoljetnog ži-

03 Još jedno mjesto na kojem se čudim *k'o pura dreku* nad dobro poznatim stvarima, oduzimajući čitatelju vrijeme banalnostima. Međutim, opet, mislim da je riječ o tome da ne hodamo svijetom neprestano misleći o svemu što znamo. U situacijama poput ovih percepcija nečega što nam je poznato samo kao informacija se utjelovljuje. Oduvijek sam živjela u nuklearnoj obitelji, i ideja da dijelim svakodnevnicu sa proširenom obitelji mi je tjelesno, osjetilno, perceptivno nepojmljiva. Ne čudim se činjenici velikih obitelji, zapanjena sam intenzitetom imaginarnog osjećaja koji proizvodi posjet Sirogojnu.

vota koliko o tome da svakodnevni život u zrcalu izaziva jezu, čak i kad se mistificira vremenskim pomakom.

* * *

Na Balkanskoj ekspediciji tiskali smo takozvane životnice – nešto poput osmrtnica, samo suprotno. Radilo se o svojevrsnim objavama života. Inicijalna se ideja vrtjela oko zidnih novina, ali nismo bili sigurni kakve bi vijesti mogli objavljivati na raznim mjestima kroz koje smo prolazili, s obzirom na neprekidnu uronjenost u aktualnosti koja pripada suvremenosti, pa smo se odlučili za manji format, koji nije zahtijevao osobitu urgentnost. Zamolila sam svakog od sudionika konferencije da sastavi jedno pitanje, a potom sam ta pitanja nasumično podijelila. Ovo su bile neke od kombinacija pitanja i odgovora:

Kamo ćeš?

Rado bih rekao da idem od točke A do točke B. Ali možda se samo radi o iluziji. Možda se krećem od točke A direktno do točke ... A.

Koja ti je omiljena metafora za opisivanje društva?

Nešto dinamično – kuhanje kao proces koji kombinira sastojke i u svakom stupnju procesa postoji velika mogućnost pogreške. U toj kulinarskoj metafori društva ne bismo trebali tražiti kuhara ili o kojim se sastojcima radi, već jednostavno razmišljati o društvu kao o procesu konstantne transformacije elemenata i potrage za ispravnom kombinacijom hrskavosti, mekoće, fluidnosti, začina i svježine.

Kako dolazi do proboja u sistemu?

Ne postoji mogućnost proboja u sistemu, jer sistem ne postoji. Sistem je samo projekcija, pogreška u proizvodnji vremena. Lako je šaliti se pod svjetlom prošlosti.

Životnice su imale i druga vizualno-konceptualna rješenja. U Mostaru, bavile su se idejom mogućih intervencija u javni prostor. Ideja im je bila da ohrabre one koji na njih nabasaju da je moguće posvuda naprosto činiti stvari ili se baviti umjetnošću, bez obzira na to upotrebljavamo li tu opterećenu riječ umjetnost ili ne.

Mostarska serija životnica sadržavala je ove upute:

Citirati poeziju na pločniku (Think Don't Think, akcije u Parizu i Barceloni)

Posaditi drvo ispred jumbo plakata da ga u potpunosti prekrije (Helmut Smits, 2006)

Objesiti crveni klaunovski nos na fotografiju političara (*Crvena kuglica*, Spy, Madrid, 2007)

Zalijepiti flaster na pukotinu u zidu (Carla Ly, Venezuela, 2005)

Postaviti naljepnicu na kantu za smeće s riječima: "Molim vas, ne odnosite me u galeriju" (Zamogleba, Španjolska, 2007)

Postaviti ronilačku masku oko glave statue uvaženog nacionalnog heroja (Spy, Španjolska, 2008)

Postaviti dva zelena lista na prometni znak STOP kako bi nalikovao na cvijet (*Znaci proljeća*, Mark Jenkins, Washington D.C, ožujak 2008)

Postaviti znak za izlaz u slučaju nužde pored najmanje rupice u zidu (*Izlaz za nuždu*, Alicia Calle, Madrid, 2008)

Kredom ocrtati sjene koje bacaju objekti u javnom prostoru (*Kreda*, Michael Neff, 2008).

* * *

Kao dio istraživanja u fokus-grupi *Ljudi i društvo* nekoliko je umjetnika kolektivno otišlo brijaču u Prizrenu. Fascinirala ih je činjenica da je brijanje u takvom kontekstu u potpunosti javno – svi mogu buljiti u tebe dok ti britva nježno klizi vratom. Naime, brijačev stakleni osmokutni kiosk bio je smješten usred trga. Reakcije su bile ponešto stereotipne i u skladu s nacionalnim uvjetovanostima.

Šveđanin Fredrik Oskarsson bio je vrlo nervozan jer je brijač upotrebjavao istu britvu na svima njima, što je u Švedskoj bilo zabranjeno. Đorđe Balmazović, kao Srbin na Kosovu, bio je još nervozniji, osobito zato što je Finac Tomas Håkki o njegovoj nacionalnosti obavijestio brijača. Lawrence McKeon bio je prilično opušten, ali s obzirom na to što je sve prošao u životu, bilo bi zaista neobično da nije. A njegova sjevernoirska glava ionako nije bila na panju.

* * *

Kako je put napredovao, činilo se da su se događaji kondenzirali, širili jedni preko drugih. Shvatila sam da sam propustila mnogo stvari koje sam željela spomenuti, neke od njih iznimno važne. To je vjerojatno bilo povezano s osjećajem odgovornosti koji raste obrnuto proporcionalno sposobnosti da se posvetim bilo čemu nakon mnogo dana na cesti, s gustim programom dnevnih aktivnosti. Umor se gomila i odjednom osjećate da ne obraćate dovoljno pažnje na stvari koje vidite i da ste zato obeshrabreni u tome da pišete o njima, iz straha da ćete ih krivo predstaviti.

* * *

S odmakom od nekoliko godina, kada se mislima i tipkovnicom vraćam na balkansku ekspediciju, jasno je koje su se stvari za mene zalijepile slatkorječivom snagom sirupa.

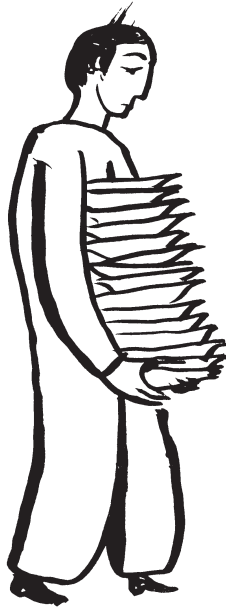
1. Nevjerojatna (i povremeno nevjerojatno *queer*) kolekcija fotografija Pietra Marubija i onih koji su radili za njegov fotografski studio u Shköderu. Marubi je posebno zanimljiv u kontekstu Cornersa i kao talijanski imigrant u Albaniji. Uvijek je inspirativno kada povijest i ponos nacije leže tako eksplicitno na imigrantu: kada se pozicija političkog izbjeglice preokrene u poziciju simboličke moći koja utječe na kulturnu povijest nacije.

2. Posjet Titovom nuklearnom bunkeru, nekadašnjem atomskom skloništu u Konjicu gdje je 350 ljudi 6 mjeseci moglo živjeti bez ikakvih kontakata s vanjskim svijetom. Kojih pola godine prije našeg posjeta ondje se počeo održavati Bijenale suvremene umjetnosti. Usputni novinski članci često sadržavaju sintagme o “oplemenjivanju” prostora umjetnošću, ali taj prostor daje *artu* više nego što od njega dobiva. Namještaj iz 70-ih, savršeno očuvan, mjestimice je pokriven plastičnim folijama. Vojni objekt D-O, zvani ARK (Armijska rezervna komanda), pripada Ministarstvu odbrane Federacije Bosne i Hercegovine. Kroz prostor nas kombinacijom vojničke strogosti i strpljivosti turističkog vodiča pomirenog s čestim izgovaranjem jednog te istog teksta vodi narednik Oružanih snaga BiH Almir Gakić. Ne impresionira ga naše sneno plaženje pod umjetnim svjetlom, pa ponekad i podvikne kad neka zabludjela duša skrene u pogrešni hodnik.
3. Jedna od mnogobrojnih stvari koje projekt kao što je Corners of Europe omogućava sljedeće su situacije: teatrologinja iz Zagreba na Cetinju dobiva priliku upoznati se s radovima dvojice fascinirajućih umjetnika performansa iz Novog Sada, koji su počeli karijeru u isto vrijeme kad i Fluxusovci.⁰⁴ Bora Vitorac i Dragan (Dragoljub) Pavlov ostali su posve nepoznati više od 40 godina, percipirani možda kao ekscentrici ili mitske figure, ali ne i kao umjetnici. U Galeriji 42°, dok smo prolazili Cetinjem, upravo je u tijeku bila izložba njihovih radova pod nazivom “Dokumenti inicijalnih performansa”. Radilo se o fotografijama i videozapisima ludičkih uličnih akcija i intervencija u prostorima u vrijeme dok je oficijelni naglasak bio na umjetnosti socijalističkog realizma. Ovi začetnici *body arta* i *happeninga*, koji su djelovali podalje od bilo kakvih službenih institucija, nisu čak ni smjeli fotografirati svoju gledatelje kako oni ne bi imali problema što su prisustvovali tim “skarednim” aktivnostima.

⁰⁴ Samo što su je, za razliku od većine Fluxusovaca, vrlo brzo i završili, ili, preciznije, ona nikada nije ni dobila obrise umjetničke karijere, dok su oni živjeli građanski život kao inženjeri.

Na tim zapisima Vitorac i Pavlov veslaju na suhom, drže licitarska srca, boksaju s gaćama na glavi, guraju jedan drugog u tačkama odjeveni u odijela i kravate, ili blazirano stoje pored švicarskih satova, energično na glavu izvrćući ozbiljnost tadašnjih općeprihvaćenih umjetničkih praksi, “osvajajući prostore slobode”.

Znatno kraća verzija ovog putopisa bila je objavljena na autoričinom blogu *Whiteflesh*, 2. svibnja 2012.

Целна во
јам језик
љупки ~~е~~!
Овеси чоа!

Ночна тобура за грама, војска јој.

The Twilight of American Culture by
MORRIS BERMAN

Човек бива, ије као мито гаворно, III. ма јој, њ
исај, Минимум о вој. Невен њ кан. Ито је
јам језик нечије је се поменом ефеценте -
~~_____~~